

MORALSK ADFERD

av Frank Lande

I løpet av morgentimene 16. mars i 1968 gikk en amerikansk tropp til angrep på den vietnamesiske landsbyen My Lai. Soldatene hadde fått beskjed av befalet om at det befant seg fiendtlige soldater i landsbyen, og at de alle skulle drepes. At det viste seg å ikke være andre enn sivile der, stoppet likevel ikke soldatene fra å voldta og henrette de 347 menneskene som var tilstede. For den som leser aviser eller ser nyheter på fjernsyn, er ikke slike hendelser lenger et ukjent fenomen, men de fremstår like fullt som like uforståelige hver eneste gang. Keith Tester gjør i essayet *Guilt* (Tester, *Moral Culture*, 1997) et forsøk på nettopp å forstå hvordan det var mulig at tilsynelatende vanlige amerikanere kunne få seg til å utrydde en hel landsby.

Tester vektlegger betydningen av at det menneskelige jegerinstinktet, som ellers er kuet av sivilisasjonens rammer, i en krigssituasjon slippes fri og at *alle ubensiktsmessige normer blir opphevet som i et moralsk vakuum* for at oppdraget skal kunne gjennomføres. Tester understreker at denne troppen av soldater var lik enhver annen tropp stasjonert i Vietnam, og finner strengt tatt bare én ulikhet som skulle kunne forklare hvorfor nettopp disse soldatene var de som endte opp med å drepe en hel landsby: ”If there was anything special about the unit it was the success with which it had gone through training prior to embarkation. (Tester, 1997, s. 84). Det som forklarer hendelsen er dermed ikke at denne troppen var en gjeng unormalt onde mennesker. Tester avviser *ondskap* som den utslagsgivende årsaken til massakren, og fremhever betydningen av å befinne seg i en tilværelse hvor deres vanlige moralske referanseramme er fjernet.

Den relevante forskjellen på en vanlig arbeider i USA og en amerikansk soldat stasjonert i Vietnam, kan da ses

å være som følger: Ved å bli tatt ut av ens sosiale referanseramme og plassert i et annet land – sammen med en gruppe mennesker en knapt nok kjenner, hvis oppgave det er å ta livet av en annen gruppe mennesker en overhodet ikke kjenner – oppstår det en moralsk unntakstilstand. Soldatene mister i praksis enhver kjent referanseramme, utifra hvor de hele livet har definert seg selv som personer. Vi definerer oss i forhold til hvilken jobb vi har, hvilke venner vi omgir oss med, hvilken familie vi kommer fra og så videre. Det som er viktig å påpeke er at det her er snakk om minst to sfærer; jobbsfæren og privatsfæren. Den personen man er i jobbsammenheng, er sjelden (eller i det minste ikke nødvendigvis) den samme man er alene, med venner eller familie. Som soldat i utlandet blir de andre soldatene i militæret ens kollegaer, venner og familie samlet i ett. Man mister i så måte ethvert sammenligningsgrunnlag, for det eneste man kan sammenligne med er det livet man forlot, og i en så ekstrem situasjon som det krig kan være, er det rimelig å anta at en slik kobling mellom verdifærer er mildt sagt vanskeliggjort. For de fleste soldater stasjonert i utlandet, innebærer dette i praksis at den moralske sfæren innad i militæret er den eneste som er relevant. Det befalet sier *er riktig*, fordi de er de eneste som er i posisjon til å si noe; det er ingen kjærester, politikere, venner eller medier tilstede som kan korrigere det befalet sier. Forskjellen mellom livet til en sivilt ansatt og en soldat, er at mens den sivile kan trekke seg tilbake til privatsfæren ved endt arbeidsdag, er soldaten fanget i den militære leiren mens han venter på neste oppdrag. En soldat stasjonert i utlandet har riktignok fritid, men det er ikke et meningsfullt skille mellom arbeidslivet og privatsfæren. Helt siden han vervet seg til militæret har soldaten blitt isolert fra sine normale omstendigheter så godt det har latt

seg gjøre. Det er nok ikke tilfeldig at militær trening, særlig i begynnelsen, innebærer sosial isolasjon. Selv ikke i norsk førstegangstjeneste er det tillatt å forlate militærleiren de første fem ukene av tjenesten. Målet, kan vi tenke oss, er å gi de nye soldatene en følelse av avstand til verden utenfor militærleiren og aksept for de retningslinjene som settes på innsiden. Slik forenkles befalets oppgave når tiden kommer til å overbevise soldatene i strid om nødvendigheten av å utføre de ordrene som gis.

At militæret lykkes i å isolere sine soldater i én moralsk sfære bevises hver eneste gang tilsynelatende normale personer begår handlinger som flertallet av sivile borgere vil betegne som uforståelige og forkastelige. En av de unge mennene som deltok i My Lai-massakren, gjorde et intervju på amerikansk fjernsyn da han vendte tilbake. Soldatens mor ble deretter bedt om å gi hennes reaksjon på sønnens fortelling:

”I raised him up to be a good boy and I did everything I could. They came along and took him to the service. He fought for his country and look what they done to him – made a murderer out of him, to start with...” (Tester, 1997, s. 89).

Slik denne moren så det, var sønnens oppførsel nærmest utrolig. Hun hadde ingen annen forklaring enn at han var blitt hjernevasket. I det minste var han blitt helt forandret; den sønnen hun hadde oppdratt ville ikke ha vært i stand til å gjøre noe slikt. Det morens forklaring ser ut til å bekrefte, er at alt det hun hadde lært sin sønn forsvant som dugg for solen etter at han hadde gjennomgått den militære treningen og blitt plassert i en leir i et land hvor han ikke kjente andre enn sine medsoldater og sitt befal. Det er lett å innta en fordømmende posisjon overfor mennesker som bevisst skader andre, men hvordan kan vi egentlig forvente at en isolert enhet av soldater skal vite når de tar feil, dersom deres dødelige fiender er de eneste som er i posisjon til å korrigere dem?

For at ikke det militære liv skal fremstå som et unormalt unntak, skal vi bringe tematikken tilbake til USA. Bakgrunnen for Fred C. Alford's bok *Whistleblowers* (2001) er det amerikanske organisasjonslivet. Alford intervjuer ulike varslere, som har snakket ut om indre anliggender ved arbeidsplassene deres og som har måttet takle konsekvensene. Basert på historiene Alford forteller, kan det se ut som om det faktisk heller ikke i USA er noe relevant skille mellom den offentlige og den private sfære. I så godt som ingen av historiene møter vi varslere som etter å ha mistet jobben sin, ble støttet og tatt vare på av sin familie.

Tap av jobb fører i de aller fleste tilfeller også til tap av familie.

Det er i lys av disse konsekvensene at det blir forståelig at mange varslere angrer på at de snakket ut. Hendelsene som vanligvis følger varslingen kommer som et sjokk på de aller fleste, og de aller fleste sier at de aldri ville ha gjort det igjen. Implikasjonen er at de har lært noe om hvordan verden fungerer, noe de helst skulle ønske at de hadde sluppet å lære. De har endt opp med en endret forståelse av den verden de lever i, og det har gjort mange av dem bitre. Det er tydelig fra angeren deres at det å varsle innebar

“...hvordan kan vi egentlig forvente at en isolert enhet av soldater skal vite når de tar feil, dersom deres dødelige fiender er de eneste som er i posisjon til å korrigere dem?”

å krysse en grense de ikke visste var der. Hva sier det om samfunnet og individets plass i det, at det å snakke ut mot sin arbeidsgiver kan få så fatale konsekvenser for ens liv? Og kanskje viktigere: Dersom offentligheten styrer så mye av ens moralske praksis, hvor kan vi håpe på å finne rom for individuell moralsk dømmekraft?

Alford skriver i introduksjonen til *Whistleblowers* at følelsen en får etter å ha varslet, kan sammenlignes med det å sveve rundt i det ytre rom. Denne metaforen for hvordan det føles å ta et steg utenfor samfunnet, har mye å gjøre med ens maktesløshet i forhold til å skulle definere ens eget meningsinnhold i verden. Et sitat fra en av varslerne som uttaler seg i Alford's bok, viser hvem som virkelig bestemmer hva som er en meningsfull handling:

”If I had to do it over again, I wouldn't blow the

whistle for a million dollars. It ruined my life. [...] I didn't just lose my job. I lost my house, and then I lost my family. I don't even see my kids anymore. My ex-father-in-law said if I'd been a real whistleblower I'd have been on *60 Minutes*." (Alford, 2001, s. 1).

Denne varsleren oppsummerer det han opplever som sin tragiske skjebne. Han handlet på det han selv opplevde som en moralsk beundringsverdig måte, og ble straffet for det. De aller fleste varslerne ramser opp tap av jobb og

“...mens arbeidsplassen og resten av den offentlige sfæren er forkludret av en profittstyrt maktstruktur, er privatsfæren autonom...”

familie som konsekvenser, og denne varsleren er intet unntak: Dersom det han gjorde hadde vært viktig nok til å ofre karrieren og familien for, så ville han ha blitt intervjuet av aktualitetsprogrammet *60 Minutes*. Denne varsleren er ikke den eneste som peker på det som ser ut til å være gjennomgående i de aller fleste historiene varslerne forteller; nemlig at det verste ikke er å miste jobb og familie, men at andre ikke anerkjenner det en har gjort som meningsfylt. Vi ser tydelig i mange av tilfellene i *Whistleblowers* at de har et behov for å gjøre sin historie meningsfull; spesielt kommer det til uttrykk gjennom forekomsten av diverse internett-sider og AA-liknende møter for mennesker som har varslet. Fordi samfunnet ikke anerkjenner handlingen og dermed heller ikke tilfører den et oppløftende og rettferdiggjørende meningsinnhold, samles de ”misforståtte” på kveldene, i fellesskap, i mer eller mindre desperate forsøk på å bygge opp en meningsstruktur som skal gjøre den generelle meningsløsheten lettere å leve med.

Alford er bekymret for offentlighetens inntreden i alle livets sfærer, fordi den truer med å utrydde et meningsmangfold som kan gjøre mennesker i stand til å danne seg individuelle moralske verdier. Han viser til en oppfatning om det moderne samfunnet som definert av å ha flere ulike referansepunkter for mening, slik at en varsler skulle kunne finne mening i for eksempel sin religion etter å ha fått sparken: ”It's a good theory, but it does not work so well in real life. Meaning tends to follow power, and power works to discipline the whistleblower in ways that isolate him or her from alternative sources of meaning.” (Alford, 2001, s. 6).

Vilkårene for moralsk handling i dagens samfunn kan således fremstå som vanskeliggjorte (og i en krigssituasjon tilnærmet fullstendig fraværende), men det finnes likevel

mennesker som varsler. Hvor kommer deres motivasjon fra? Den moralske betydningen av å ikke være isolert i én moralsk sfære, ser ut til å være konklusjonen på Jane Bryans motivasjon for å varsle:

”When I came home at night, I was supposed to love and care about my family,” said Jane Bryan. ”And I did. When I went to work in the morning, I was supposed to regard everyone else's family as expendable. After a while I just couldn't do it anymore.” (Alford, 2001, s. 72).

Alford skriver videre at det som motiverer personer til å varsle, er at de ikke klarer å leve moralske dobbeltliv. I praksis innebærer det å ikke være i stand til å ta beslutninger i ens arbeidsliv som en ikke også ville kunne stå inne for i ens privatliv. Flere av intervjuobjektene i Alfords bok snakker om forskjellige *moralske sfærer*, selv om de ikke bruker nøyaktig det begrepet. En av dem kan hjelpe oss til å forstå hvordan My Lai kunne forekomme – for hva skjer når det kun kommer ordre fra ett isolert hold?

”One businessman, not a whistleblower, put it this way: ”What is right in the corporation is not what is right in a man's home or in his church. What is right in the corporation is what the guy above you wants from you. That's what morality is in the corporation.”” (Alford, 2001, s. 72).

Moral har – slik det er forstått av denne mannen – dermed ingenting å gjøre med hva som er riktig på et abstrakt nivå; moral må forstås som situasjonsavhengig. Dersom ledelsen av et selskap som lager brus bestemmer seg for å tømme grunnvannet et sted i Asia for å redusere produksjonskostnadene, så er det riktig å gjøre fordi ledelsen sier at det er riktig. Det å ha en jobb man ønsker å beholde innebærer å befinne seg innenfor en avskjermet moralsk sfære, hvor det er ledelsen som dikterer dydene og lastene. Selvsagt må man ikke å innfinne seg med en hvilken som helst gitt moralsk praksis, for man kan selvsagt velge å slutte. Mange har imidlertid ikke den økonomiske friheten til å kunne miste jobben sin over en moralsk overbevisning, og forblir følgelig ved sin post, også når de opplever noe som galt.

Med sivilt ansatte i bedrifter, er det likevel slik at de – i motsetning til en soldat stasjonert i utlandet – ved endt arbeidsdag kan gå hjem til seg selv eller sin familie. Enhver arbeider har dermed minst to moralske roller; den som ansatt og den som privatperson. Det som skiller det yrkesmilitære fra det sivile arbeidslivet, er at arbeidsdagen

ikke egentlig slutter når den er over. En yrkessoldat på oppdrag er soldat 24 timer i døgnet, og privatlivet er i praksis satt på pause inntil soldatene vender hjem igjen. Det problematiske er at man innenfor én moralsk sfære har vanskelig for å skille riktig fra galt. Det kan hevdes at det er fullstendig irrelevant å snakke om et skille mellom riktig og galt innenfor én verdisfære, slik forretningsmannen ovenfor påpekte. Én moralsk sfære er ikke tilstrekkelig for moralsk handling, fordi dens mening kan fylles med hva som helst; dens innhold vil utelukkende kunne karakteriseres som godt eller ondt sammenlignet med en eller flere andre moralske sfærer. Forretningsmannen sitert ovenfor forteller en historie hvor ulike deler av en persons moralske liv har kommunikasjonsproblemer fordi de snakker forskjellige moralske språk. Mens dette kan fremstå som negativt, hefter det også noe positivt ved seg. Problemet er nemlig ikke at det eksisterer ulike moralske språk; problematisk er det derimot dersom man kun snakker ett av dem. En sivilt ansatt er minst to-språklig (ansatt og privatperson) og antakeligvis flerspråklig (religiøs, familiemann, hundeeier, naturentusiast, etc.). En yrkesmilitær, derimot, har i de periodene hvor han eller hun er utstasjonert kun én relevant og aktiv moralsk sfære, og det er den yrkesmessige. Det gjelder ikke absolutt alle soldater, for ifølge Tester var det faktisk noen av soldatene som ikke deltok i massakren fordi de opplevde det som galt. Men – og dette viser hvor mye det å leve i en slik situasjon kan svekke ens moralske dømmekraft – selv om disse soldatene ikke deltok, til tross for at de var i stand til å se at det som ble gjort var galt, så gjorde de likevel ikke noe for å stoppe massakren. Det er betegnende for situasjonen at det nærmeste man her kommer moralsk heltedåd, er å peke på et mindretall soldater som forholdt seg *passive* til det som var en grusom massakre.

Det som i så måte er typisk for en varsler har ikke så mye med det at hun har et privatliv å gjøre, som det at hun har mer enn kun *ett* liv. For dersom en person ikke har mer enn én moralsk sfære, vil det ikke være noe grunnlag for sammenligning. I en verden som kan beskrives som verdinøytral – hvor verdier er relative til hver enkelt sfære hvor de formuleres – vil det ikke være mulig å skille mellom godt og ondt med mindre man lever i minst to *forskjellige* slike verdener. Kun idet to ulike moralske sfærer kolliderer med hverandre, vil moralske handlinger kunne finne sted.

Adorno skriver i *Minima Moralia* at intimsfæren, eller privatlivet, er siste skanse for moralsk praksis. Dette kan forstås slik at man tenker seg at mens arbeidsplassen og resten av den offentlige sfæren er forkludret av

en profittstyrt maktstruktur, er privatsfæren autonom og i den forstand besitter en evne til å definere sine egne meningsstrukturer. Mens man har lite annet valg enn å innrette seg etter sjefens ønsker når man befinner seg på arbeidsplassen (dersom man vil beholde jobben), står man ellers fritt til å tenke og gjøre hva man vil når man er hjemme. Denne tilsynelatende friheten fra verden utenfor ens privatliv er likevel ikke fullstendig, noe Adorno eksemplifiserer når han beskriver hvordan et kjærlig forhold mellom to mennesker drastisk forandrer seg når det ender i skilsmisse:

”Så snart mennesker, også godmodige, vennlige og dannede, skiller seg, pleier det å virvles opp en støvsky som legger seg over og misfarger alt den kommer i kontakt med. Det er som om den intime sfæren, samlivets tillitsfulle fortrolighet forvandles til en ond gift når det forholdet som den berodde på, brytes. Det intime mellom mennesker er tålmodighet, overbærenhet, tilfluktssted for særheter. Slites det i stykker, så trer dets svake moment fram av seg selv, og ved en skilsmisse er en slik vending unngåelig. [...] Om ekteskapet tilbyr en av de siste mulighetene for å danne humane celler i det inhumane allmenne, så hevner det allmenne seg når det går i stykker ved at det bemektiger seg det tilsynelatende unntaket, lar det bli underlagt de fremmedgjorte retts- og eiendomsordningene og håner dem som trodde seg forskånet for dem.” (Adorno, 2006, s. 52).

Et ekteskap er selvsagt ikke *nødvendigvis* et stadig moralsk grunnlag for handling i verden, noe som tydeliggjøres ved at mange av varslerne blir forlatt av sine ektefeller. Det er knapt nok grunn til å betvile at noen av dem som velger å ikke varsle, har diskutert forholdet med sine ektefeller og sammen blitt enige om at barnas økonomiske trygghet er viktigere enn at for eksempel staten mottar mindre skatt fra det selskapet de jobber for enn det lovene tilsier.

• Frank Lande

Selvsagt er det ikke slik at *fordi* man er familiefar eller mor, så følger det derav at man alltid vil handle forsvarlig. Først

“...det nærmeste man her kommer moralsk heltedåd, er å peke på et mindretall soldater som forholdt seg *passive* til det som var en grusom massakre.

og fremst fordi det i et tenkt eksempel hvor en person risikerer å miste inntekten sin for å forhindre bedriftens skattesnylting, er usikkert hva som vil være mest forsvarlig for denne personen. I USA, hvor staten ikke garanterer helsetjenester slik den gjør i Norge, og hvor arbeidsgiver ofte betaler sykeforsikringen, ville det i forhold til barna kunne argumenteres for at det ville være fullstendig uforsvarlig å varsle. Det er likevel nettopp her at verdien av privatsfæren kommer til syne; valg blir tatt først og fremst med tanke på ens familie, heller enn med tanke på det som er best for bedriften. Den som handler, gjør det på bakgrunn av hva som vil være best for sin familie; det er samfunnets væremåte som har skyld i at privatlivets interesser her sammenfaller med bedriftens siden alternativet er å miste jobben.

Det ble nevnt tidligere at hver enkelt moralske sfære er verdinøytral; at den kan fylles med hva som helst og at det er den som har makten i en gitt sfære som avgjør hva som er riktig og hva som er galt. Et av de mest ekstreme eksem-

plene på en slik autonom sfære er befalet som styrer livene til sine soldater. Egentlig er det imidlertid slik at *ingen* av sfærene er *verdinøytrale*, alle moralske sfærer er tvert imot fulle av verdier, både de offentlige, de private og de som befinner seg et eller annet sted i mellom. Det som likevel skiller den offentlige fra den private sfæren, er Adornos betraktning om at privatsfæren er moralsens siste skanse; at den er den sfæren som er *minst* avhengig av konformitetens referanseramme når dens mening defineres.

Dette kaster et nytt lys over Adornos utsagn om hvordan en skilsmisse odelegger ethvert minne om et godt og tillitsfullt ekteskap, ved at det plutselig igjen blir underlagt offentlighetens strukturer: At forholdet mellom to ektefeller forandrer seg drastisk idet de går inn i en skilsmisse, tyder på at det i hvert fall tidligere var noe annet.

LITTERATUR

- Adorno, T. W. 2006, *Minima Moralia*, Overs. Arild Linneberg, Pax Forlag, Oslo.
Adorno, T. W., M., Horkheimer 2002, *Dialectic of Enlightenment*. The Continuum Publishing Company, New York.
Alford, C. F. 2001, *Whistleblowers – Broken Lives and Organizational Power*, Cornell University Press, Cornell.
Hammer, E. 2006, *Adorno & the Political*. Routledge, Oxon.
Tester, K. 1997, *Moral Culture*. SAGE Publications, London.